

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

АНОТАЦІЯ. У статті на основі уточнення особливостей інституційного підходу до вивчення соціального капіталу науково обґрунтовано важливість його розвитку в напрямку формування методології дослідження інституційного середовища. Визначено напрями трансформації інституційного середовища України в контексті гармонійного розвитку соціального капіталу нації та забезпечення якості життя населення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: соціальний капітал; інститути; інституційне середовище; якість життя населення.

АННОТАЦИЯ. В статье на основе уточнения особенностей институционального подхода к изучению социального капитала научно обоснована важность его развития в направлении формирования методологии исследования институциональной среды. Определены направления трансформации институциональной среды Украины в контексте гармоничного развития социального капитала нации и обеспечения качества жизни населения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: социальный капитал; институты; институциональная среда; уровень жизни населения.

ANNOTATION. In the article the importance of social capital development in the direction of forming of the research methodology of institutional environment is scientifically proven in the basis of particular qualities specifications of institutional social capital research approach. The directions of Ukrainian institutional environment transformation are determined in the context of harmonious development of the national social capital and providing of the public living standarts.

KEY WORDS: social capital; institutions; institutional environment; social standard of living.

Вступ. В сучасних умовах ринкова трансформація національної економіки супроводжується руйнуванням господарських зв'язків, трансформацією економічних, соціальних і політичних інститутів, зниженням економічного потенціалу країни, втратами та погіршенням кількісних і якісних показників добробуту населення країни. Дефіцит довіри населення до ринкових інститутів

виробництва, споживання та розподілу товарів і послуг виступає гальмом соціальних та економічних перетворень українського суспільства. У силу цього, утруднюється реалізація на практиці цілого ряду позитивних зрушень у інноваційно-технологічному розвитку національної економіки, сфері регулювання трудових відносин, бізнесу, соціального партнерства. Деградація соціально-економічного розвитку України спричинюється негативним впливом руйнування сучасного соціального середовища, соціальною нерівністю, наслідком чого виявляється зниження якості життя, недостатнє задоволення основних соціальних потреб та інтересів різних соціальних груп населення.

Актуальність дослідження розвитку соціального капіталу нації диктується необхідністю точного діагнозу різних сфер соціально-економічної взаємодії в українському суспільстві, достовірної оцінки їх стану, від чого залежить визначення пріоритетних шляхів прогресивної еволюції соціальних інститутів, зв'язків, спільнот, структур, мережових утворень та всього іншого, що створює структуру та «органіку» соціальної цілісності держави з високим рівнем добробуту населення.

Постановка проблеми. Наукова категорія «соціальний капітал» займає одне із центральних місць у сучасній науці як теоретична концепція і предмет емпіричних досліджень. Серед відомих зарубіжних вчених, які присвятили свої роботи вивченню соціального капіталу, слід відмітити П. Бурдьє, М. Вулкока, Дж. Коулмена, Т. Скокпола, С. Нека, П. Коліє, В. Істелі, Р. Патнема, А. Порстерса, Е. Острема, Ф. Фукуяму та інших. Проте у вітчизняній і російській науці концепція соціального капіталу стала предметом вивчення порівняно недавно. Дослідженню цього суспільного ресурсу приділяється увага в працях таких науковців, як Е. Гугніна, Н. Бусова, В. Радаєв, А. Колодій, Ю. Прівалова, Л. Стрельнікова, О. Коньков, О. Рогожин, І. Петрова, Т. Заяць, Ю. Саєнко, В. Степаненко, В. Чепак, А. Бова, О. Демків, М. Лесечко, А. Чемеріс та інших. Визначення комплексу методологічних підходів дослідження цього феномену в нашій країні більшою мірою залишається необґрунтованим. Проте, на наш погляд, особливу гостроту методологічним проблемам формування соціального капіталу, надають нестабільність, нерозвиненість та неефективність інституційної структури держави.

Саме тому за **мету даної наукової статті** визначено обґрунтування інституційного підходу до вивчення соціального капіталу в напрямку удосконалення методології дослідження та визначення перспектив трансформації інституційного середовища в контекст-

ті його позитивного впливу на розвиток соціального капіталу та забезпечення якості життя населення.

Результати. Соціальний капітал суспільства об'єднує інститути, цінності, правила взаємин, які управляють взаємодією між людьми у суспільстві та сприяють соціально-економічному розвитку. Соціальний капітал змістовно передбачає ідентифікацію громадян із соціальними інститутами через їхню соціальну відповідальність, довіру серед індивідів і до суспільних інститутів, почуття приналежності до конкретної спільноти та т.ін. Неефективність функціонування соціальних інститутів при інтеграції членів суспільства приводить до розриву соціальних відносин між індивідами та суспільством (краху солідарності), відбувається соціальне виключення людей із суспільства: з демократичної й правової системи, покликаної сприяти цивільній інтеграції; з ринку праці, призначеного допомогти економічній інтеграції; із системи державного соціального забезпечення, що сприяє соціальній інтеграції; з родини або зі спільноти, що забезпечують міжособистісну інтеграцію [1; 2].

Засновники концепції соціального капіталу Т. Скокпол, С. Нек, П. Коліє, В. Істелі, використовуючи інституціональний підхід до його дослідження, розглядають вплив формальних інститутів на нагромадження соціального капіталу в рамках суспільних груп [3, с. 234]. На думку дослідників, добробут суспільства та фірм багато в чому залежить від злагодженості взаємодії, довіри, партнерства при вирішенні соціальних проблем.

На думку Р. Патнема, соціальний капітал нагромаджується в суспільстві в двох взаємопов'язаних інституційних формах: в нормах взаємності міжособистісних відносин і в горизонтальних мережах і зв'язках суспільної активності [4, с. 66]. У цих взаємопов'язаних інститутах соціального капіталу генерується суспільна довіра — вирішальний елемент ефективної суспільної життєдіяльності. Як стверджують Р. Патнем, Е. Острем, ефективність товариств з високим рівнем соціального капіталу обумовлена, перш за все, скороченням витрат на державні інститути, контроль за дотриманням угод і контрактів як формальної основи суспільної взаємодії. «Наявність неформальних норм помітно скорочує те, що економісти називають «трансакційними витратами», — витратами, пов'язаними з підготовкою та укладенням угод, а також забезпеченням їх дотримання. Крім того, за певних обставин соціальний капітал сприяє більш високому ступеню новаторства і полегшує внутрішньогруппову адаптацію» [5, с. 130—131].

На наш погляд, сутність формування соціального капіталу нації доцільно розглядати як результат суспільних відносин на всіх організаційних рівнях соціальної взаємодії в державі, синергетичний ефект якого можливий на основі розвитку інституційного середовища країни та підвищення його дієвості в напрямку забезпечення якості життя населення.

Таким чином, інституційний підхід до формування соціального капіталу передбачає розгляд його в нерозривному зв'язку з трансформаційними процесами, які постійно протікають в інституційному середовищі.

За Д. Нортон та Л. Девісом, інституційне середовище — це сукупність основоположних політичних, соціальних та юридичних правил, які створюють базис для виробництва, обміну, розподілу та споживання обмежених благ вищого і нижчого порядків [6]. Під інституційним середовищем розуміються стійкі економічні та соціальні зв'язки між людьми, норми і правила, на основі яких формуються економічні та соціальні відносини і реалізується той чи інший спосіб господарювання. Дієве інституційне середовище сприяє зниженню управлінських ризиків, зниженню трансакційних витрат і збільшує сукупний дохід нації. Під інституційним середовищем розуміють, передусім, законодавчу базу держави та інші інституціональні структури, що створюються на її основі — «капіталістичні» чи «соціалістичні» (організації, асоціації), а також соціальні механізми, які визначаються останніми (у політиці — вибори, в економіці — ринок).

Інститути — це розроблені людьми формальні (закони, конституції) і неформальні (договори і добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також фактори примусу, що структурують соціальну взаємодію. Інститути визначають «правила гри» в суспільстві (Норт, 1997). Основними функціями інститутів визначають: координаційну (узгодження інтересів); перерозподільчу; зниження трансакційних витрат (у сфері обміну). Соціально-економічні та політичні інститути обумовлюють роль індивіда в суспільстві (найманий працівник, власник, чиновник, політик), вводять його дії у прийнятні для суспільства рамки і, певною мірою, впливають на вибір рішень.

Специфічність функцій інститутів накладає відбиток на характер взаємовпливу інституційного середовища і соціального капіталу, що визначено представником неокласичної школи О. Уільямсоном через рівні інституційного аналізу [7, с. 53]. На першому рівні такого аналізу розглядаються індивіди або члени суспільства, на другому — різні угоди у формі ринків, фірм, організацій-

них форм, а на третьому — інституційне середовище, що складається із системоутворюючих правил гри. Тобто, вплив індивіда на інституційне середовище здійснюється опосередковано через інституціональні угоди в рамках організаційних структур, а інституційне середовище через інституційні угоди шляхом встановлення правил кооперації і конкуренції формує соціальні умови життєдіяльності індивідів, визначаючи, обмежуючи і стимулюючи їх соціально-економічну поведінку.

Методологічний розвиток концепція О. Уільямсона отримала в наукових поглядах В. Шевченко, який, розглядаючи механізм інституційних змін, запропонував розширене трактування структури інституційного середовища, що умовно поділяється на нормативну та організаційно-технічну підсистему, кожна з яких має формальні і неформальні складові (табл. 1).

Таблиця 1

СТРУКТУРА ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА [8, с. 39—51]

Інститути	Нормативна підсистема А	Організаційно-технічна підсистема В
Формальні 1	А1 (правові, адміністративні акти, закони, інституції, судові прецеденти)	В1 (фірми, установи, організаційно-правові форми, ринки)
Неформальні 2	А2 (традиції, звичаї, ділова етика, сімейні відносини)	В2 (сім'я, тіньова економіка)

Формальні інститути створюються свідомими діями соціальних груп і визнаються державою в якості нормативних правових актів та легітимних організацій; неформальні інститути є продуктом спонтанних дій суб'єктів суспільства, до складу яких входять стереотипи людської поведінки у вигляді менталітету, сімейних відносин, нелегальної економіки. Нормативні інститути обумовлюють суспільні стереотипи, ділову етику, умовності та обмеження поведінки, які під впливом особливостей кожної сфери діяльності трансформуються у специфічні форми поведінки громадських суб'єктів — виробничу, споживчу, трансакційну. Ми поділяємо таку точки зору та вважаємо за доцільне дотримуватися її при дослідженні проблем формування соціального капіталу. Вплив формальних і неформальних інститутів в інституційному середовищі відбувається послідовно (рис. 1).

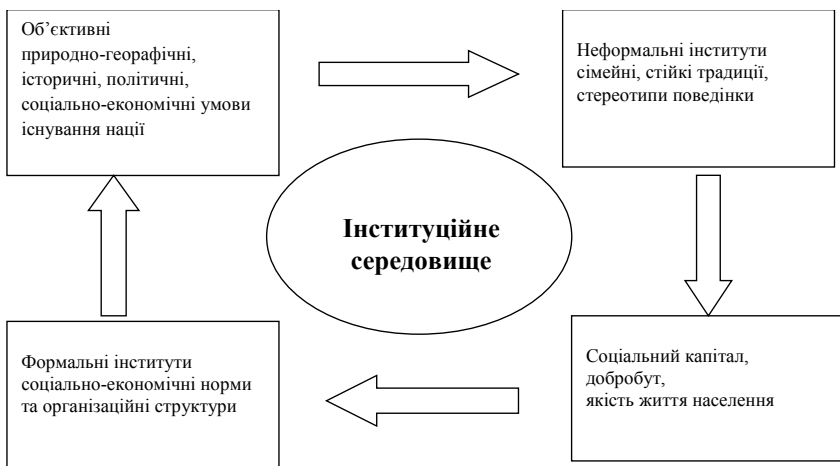

Рис. 1. Вплив інститутів в структурі інституційного середовища

Розвиток інституційного середовища відбувається на основі відповідних груп ресурсів, а його трансформація залежить від різних груп факторів (рис. 2). У процесі трансформації інституційного середовища роль факторів і динаміка змін нерівноцінні. Вплив природно-географічних факторів на інституційне середовище стабільний, якщо не відбуваються глобальні природні та історичні катаклізми (зміна клімату, глобальне переселення народів, екологічні та техногенні катастрофи), коли зміни та вплив цього чинника будуть носити революційний характер. Природно-географічний та соціально-культурний фактори завдяки своєму консерватизму формують поведінкові стереотипи в довгостроковому періоді (менталітет) і через еволюцію неформальних інститутів впливають на формальні. Економічне та політичне середовище є найбільш рухливим у часі та впливає на правову нормотворчість. Зміни відбиваються, насамперед, на динаміці формальної складової інституційного середовища, діючи на неформальні інститути опосередковано. Технологічне середовище, будучи більш рухливим у часі, безпосередньо впливає на формування правових актів та адаптацію поведінки суб'єктів тому, що високі технології вимагають нового менталітету. Зрушення в технологічному, природно-географічному середовищі носять революційний і незворотний характер. Зміни у політичній системі зазвичай бувають викликані випередженням розвитку неформальних інститутів, а в разі революційних політичних змін можливий

інституційний розрив, що призводить до системної нестабільності, поступова ж еволюція політичної системи дозволяє привести до адекватної рівноваги інститутів. Ситуація інституційної рівноваги зовсім не означає, що всі суб'єкти задоволені існуючими інституційними рамками. Вона означає лише те, що за даними відносними витратами та вигодами від проведення інституційних змін ним не вигідно здійснення інституційних трансакцій. Відсутність стабільних інституційних рамок ускладнює координацію дій суб'єктів суспільства і тим самим не дозволяє забезпечити ефективність функціонування соціально-економічної системи.

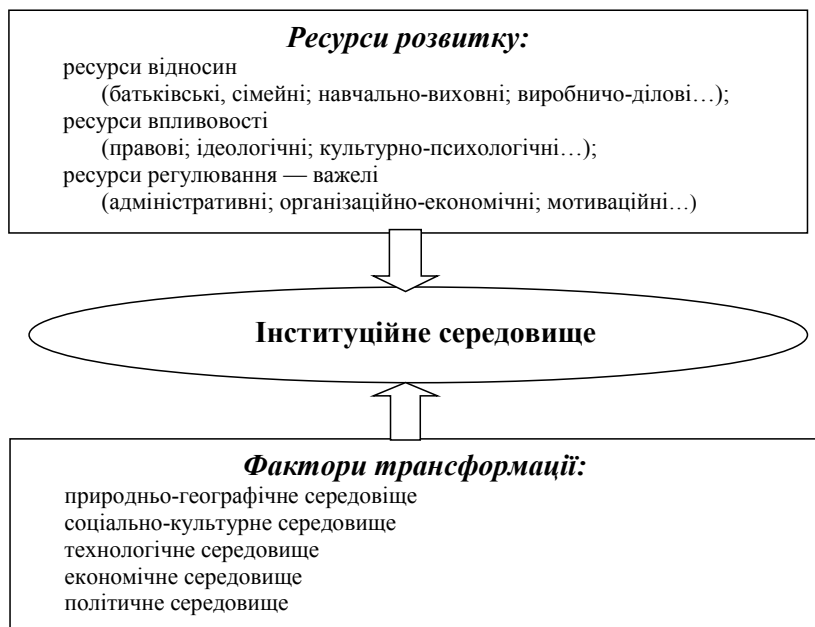

Рис. 2. Ресурси розвитку та фактори трансформації інституційного середовища

Правила, що утворюють інституційне середовище країни, визначають його характеристики як системи. Інституційне середовище, що функціонує на території України, складається з правил державного, регіонального та муніципального рівнів. Тобто, перша важлива характеристика інституційного середовища полягає в її багаторівневості. В якості другої характеристики можна виділити подвійність інституційного середовища, витікаючу з наявності двох типів правил: формальних і неформальних. Суть її —

у відтворенні невідповідності в динаміці, змісту та механізмів забезпечення цих правил. Ідеальної відповідності між двома типами правил немає в жодній країні світу, незалежно від того, яка з правових традицій у ній переважає: кодифіковане або прецедентне право. Третьою найважливішою характеристикою інституційного середовища України слід визнати компонентну неповноту як на державному, так і на локальному рівнях. Наочним прикладом є відсутність державного законодавства про землю. Іншим характерним прикладом є специфіка податкової політики, яка означає, що зацікавлені сторони не можуть апелювати до зведення формальних правил з приводу проблем, які виникають на локальному рівні та пов'язані із визначенням податкової бази, обчисленням податку, порядку його сплати та т. ін. Також важливо звернути увагу на складність і нестабільність інституційного середовища для прийняття економічних рішень (особливо довгострокових), які пов'язані, відповідно, з наявністю формальних правил, які допускають різне трактування і безперервний процес коригування вже прийнятих законів. Четвертою важливою характеристикою інституційного середовища є її фрагментарність, суть якої полягає у неможливості забезпечення фронтального блокування небажаного типу поведінки, яка проявляється в обході існуючих формальних інституційних рамок. Таким чином, сучасні характеристики інституційного середовища України, дозволяють зробити висновок про те, що далеко не всякий набір правил забезпечує зниження невизначеності і, відповідно, економію на трансакційних витратах. Для цього повинні виконуватися як мінімум наступні умови: правила, що утворюють інституційне середовище, повинні бути більш-менш узгоджені одне з іншим; зрозумілі «гравцям», дії яких за їхньою допомогою регламентуються; в достатній мірі стабільними, що в умовах невизначеності дозволяє погоджувати очікування суб'єктів, які приймають управлінські рішення. Виконання останньої умови можливо тоді і тільки тоді, коли: зберігається послідовність у політиці держави на різних рівнях незалежно від того, чи виграла на чергових виборах партія або коаліція; існує (принаймні в найзагальніших рисах) згода з приводу плану інституційного проектування та конструювання.

Висновки. Сьогодні соціальний капітал, накопичений у рамках ізольованих прошарків і груп населення, не працює на інтеграцію українського суспільства, а тому швидше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Він не збільшує соціальний капітал всієї нації, як це відбувається в най-

більш розвинених країнах з налагодженою системою зв'язків, що зміцнює соціально-економічні позиції кожного члена суспільства та надає йому важелі впливу на суспільне життя.

Аналізуючи розвиток українського суспільства в останні роки минулого та на початку нинішнього століть, можна помітити, що посилення «вертикалі влади» викликано руйнуванням колишніх основ соціального капіталу і недостатністю «підстав» для формування його в нових умовах. Адже відомо, що послаблення внутрішнього контролю компенсується посиленням зовнішнього, оскільки громадський механізм не терпить дезорганізації. Недостатній розвиток соціального капіталу проявляється, зокрема, в тому, що державні організації та ринок поки функціонують непередбачувано, неефективна державна машина в силу відсутності соціального капіталу підміняється неформальними або напівкримінальними «посередницькими структурами». У той же час українське суспільство має багато передумов для успішного формування соціального капіталу: практично повна грамотність населення, переважання міського населення, розвинуті транспортна та телекомунікаційна системи ... Крім того, в сучасних умовах соціально-економічної нестабільності дуже важливими постають міжособистісні взаємини між людьми — сімейні, товариські, дружні, довірчі.

Питання про формування ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний капітал суспільства, та можливості щодо сприяння цьому процесу сьогодні залишається предметом гострих дискусій. Проте безперечно лише одне: якщо влада сприймає інтереси людей і виходить із них при формуванні державної політики, соціальний капітал зміцнюється, накопичується і служить суспільству, якщо ні — довіра поступово втрачається або локалізується в закритих мережах, у тому числі — корупційних як інституційний неформальний прояв негативного соціального капіталу.

Найважливішим індикатором зрілості соціального капіталу є спільність цінностей і норм і взаємна довіра, що формуються в процесі відкритого соціального діалогу. Тому життєздатні ефективні інститути, що «живлять» соціальний капітал, асоціюються не тільки зі здатністю суспільства і держави забезпечити мінімально прийнятний рівень соціальної захищеності населення, але й із демократичними цінностями і механізмами. Саме вони дозволяють сприймати і враховувати думки, уподобання, інтереси різних верств і груп населення при прийнятті управлінських рішень і

забезпечують можливість контролю за діяльністю владних структур.

Популярними формами і практиками культивування взаємної довіри та накопичення позитивного соціального капіталу є різні варіанти виробничої кооперації та кредитних спілок, громадських об'єднань та організацій, які координують комунікації між громадянами. У ході співробітництва та кооперації громадян не тільки поглиблюється їх взаємна довіра, а й розповсюджується інформація про взаємні конструктивні дії, тобто формується ділова репутація. Саме «горизонтальні» зв'язки співпраці, кооперації та взаємної добровільної відповідальності, які відрізняються від «вертикальних» відносин ієрархії, підкорення і залежності, формують соціальний капітал суспільства. Акумуляований у них соціальний капітал забезпечує суспільну стабільність і сталий розвиток завдяки незримим повсякденним актам взаємності і довіри членів соціальної групи.

Сучасний етап розвитку громадянського устрою, морально-психологічного клімату та соціального капіталу в Україні показує, що, незважаючи на проблеми в економіці і соціальній сфері, суспільство в цілому виявилось в стані відгукнутися на позитивні зрушення, які відбуваються в останні роки в системі державного управління, і готово реалізувати на практиці свій позитивний потенціал — нарощувати соціальний капітал, посилювати його позитивний вплив на економічне зростання, на забезпечення гідного рівня та якості життя населення. Досягнення такої мети потребує вирішення наступних завдань трансформації інституційного середовища:

- розробити систему державного стимулювання розвитку центрів накопичення позитивного соціального капіталу і знищення центрів накопичення негативного соціального капіталу;

- розробити систему державної підтримки розвитку третинного сектору, за допомогою якого можуть встановлюватися і підтримуватися мережі позитивних взаємовідносин, стабілізувати суспільство, розширювати можливості працевлаштування, створювати додаткові можливості соціального страхування;

- стимулювати розвиток засобів зв'язку, телекомунікацій користувачів електронних мереж, виділення кола осіб, які повинні отримувати безкоштовне або пільгове користування Інтернетом; розширення програм дистанційного навчання, розвиток корпоративних мереж для забезпечення можливості здійснювати трудову діяльність по Інтернету;

- розробити програму дій урядових організацій з метою створення мереж партнерських відносин з підтримкою громадян-

ським суспільством неурядових організацій, використання їх як агентів для згладжування соціальної нерівності, нерівності можливостей міського та сільського населення;

— визначити широту спектру дій, спрямованих на стимулювання розвитку в суспільстві бізнес-зв'язків, побудованих на довірі, що сприяють зниженню бюрократизму, транзакційних, інформаційних витрат, витрат на рекламу, зміцнюють надійність зв'язків державно-приватного підприємництва та підвищують соціально-економічну стійкість у країні;

— з причини об'єктивної складненості оцінки кількості, якості та динаміки соціального капіталу доцільно організувати систему опосередкованої оцінки та моніторингу параметрів соціального капіталу: радіусів довіри і недовіри, рівня згуртованості та т. ін. Оцінку впливу соціального капіталу на економічне зростання і добробут людей доцільно проводити на основі вивчення національних політичних систем, моделей громадянського суспільства та особливостей формування і функціонування соціального капіталу в різних країнах світу, системи міждержавних порівнянь. Розвиток методичного інструментарію оцінки соціального капіталу є надзвичайно важливим для своєчасного виявлення соціальних патологій;

— передавати, що на значних тимчасових інтервалах може мати місце негативний зв'язок між динамікою параметрів соціального капіталу та економічним зростанням, а це багато в чому пояснюється орієнтацією на максимальну експлуатацію природних ресурсів; необхідно враховувати, що при коректному обліку часових лагів взаємна динаміка може виглядати менш парадоксально тому, що вплив соціального капіталу на економічне зростання проявляється не відразу і складним чином: можуть мати місце впливу суперечливих тенденцій.

Найважливішим завданням державної політики постає зміцнення інституційної системи у напрямках, що забезпечують ефективне функціонування суб'єктів соціально-трудових відносин, підсистем національної економіки і конкурентного ринкового середовища та паралельно враховують елементи негативних соціальних зв'язків з наступним їхнім коригуванням. При створенні стабільних інституціональних систем, зміцнення правових норм і відпрацьованій стимулюючій системі регулювання всіх параметрів соціально-економічного потенціалу нації суспільно значимі економічні ефекти соціального капіталу будуть гарантовані та істотно збільшаться.

Література

1. Ємельяненко Л. М. Соціальний капітал нації: методологічні проблеми дослідження сфер економічної взаємодії / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко // Український соціум. — 2009. — № 3(30). — С. 72—82.
2. Ємельяненко Л. М. Методологія дослідження проблем якості життя населення в контексті взаємодії соціального капіталу та інноваційної економіки / В. В. Онікієнко, Л. М. Ємельяненко // Зайнятість та ринок праці. — 2010. — Вип. 23. — С. 19—48.
3. Словарь современной экономической теории Макмиллана. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 608 с.
4. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь // МЭиМО. — 1995. — № 4. — С. 65—69.
5. Фукуяма Ф. Социальный капитал // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. — М., 2002. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/index.htm>.
6. Davis, L., North, D. Institutional Change and American Economic Growth. — Cambridge, 1971. — P. 5—6.
7. Уильямсон О. Сравнение альтернативных подходов к анализу экономических организаций // Уроки организации бизнеса / Под ред. А. А. Демина, В. С. Каткало. — СПб.: Лениздат, 1994. — С. 51—62.
8. Шевченко В. А. Институциональный механизм системной нестабильности экономики / В. А. Шевченко. — СПб.: Знание, 1999. — 91 с.

Статтю подано до редакції 16.06.2012 р.

УДК 331.101.26

В. А. Єрмоленко, канд. екон. наук, доцент,
Черкаський державний технологічний університет

ДО ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАЦЯ»

АНОТАЦІЯ. У статті в дискусійній формі обґрунтована необхідність «розширеного» розуміння поняття праця за рахунок включення цілеспрямованого потенціалу людини, а й підсвідомого, а також включення у процес праці процес самопізнання, самоосвіти, самореалізації тощо.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: праця, цілеспрямованість, підсвідомість, творчість, інформація, продуктивна та непродуктивна праця.